

ՀՐԱՆՈՒՇ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԳԵՐՄԱՆԱ-ՎԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՅԱՆՊԱՍՏ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1921–1922 ԹԹ.

1920-ական թթ. սկզբին Յոհաննես Լեփսիուսի Գերմանա-հայկական ընկերությունը (այսուհետեւ՝ ԳՀԸ) շարունակում էր իր հայանվեր առաքելությունը: Չնայած 1919 թ. Գերմանիայում ծայր առած դրամի արժեզրկման եւ տնտեսական կազմալուծման հետեւանքով ընկերությունը հայտնվել էր նյութական ծանր դրության մեջ¹, այնուամենայնիվ, ջանում էր բոլոր հնարավոր միջոցներով օգտակար լինել տառապյալ հայ ժողովրդին: Հատկանշական է, որ շունենալով բավականաչափ նյութական միջոցներ՝ 1921 թ. ԳՀԸ-ն կարողացավ Արեւելքում գործող գերմանական միսիոներական կազմակերպությունների հետ համագործակցությամբ՝ գերմանական «Կարմիր խաչ»-ի միջոցով զգալի քանակությամբ դեղորայք առաքել Խորհրդային Հայաստան²: Ընկերությունը զուգահեռաբար աշխատանքներ էր տանում հայ-գերմանական մշակութային փոխառնչությունների զարգացման ու խորացման ուղղությամբ: Ըստ այդմ՝ ԳՀԸ-ն Գերմանիայում հասարակական իրազեկման նպատակով շարունակում էր Հայաստանի իրադրության վերաբերյալ լուրեր տպագրել „Der Orient“ ամսագրում, նյութեր էր հրապարակում նաեւ „Soziale Revue“ եռամսյա պարբերականում, ժամանակ առ ժամանակ գերմանալեզու գրականություն էր փոխանցում Հայաստանի ազգային գրադարանին³:

Այս շրջանում ԳՀԸ-ի համար քաջալերիչ նշանակություն ուներ քույր Եկեղեցիների համատեղ գործունեությունը, որի նպատակը Մեծ եղեռնից մազապուրծ հայերին փրկելն ու աջակցելն էր: Աքսել Մայսները, իր „Martin Rades „Christliche Welt“ und Armenien“ աշխատության մեջ

¹ ԳՀԸ-ի եկամուտների վերաբերյալ վիճակագրական տեղեկություններ չենք ներկայացնում, քանի որ մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրներում դրանք առկա չեն:

² Տե՛ս E. STIER, Geschäftsbericht der Deutsch-Armenischen Gesellschaft über das Jahr 1921, gestattet auf der Generalversammlung am 30. Juni 1921, unpagiert, Das Evangelische Zentralarchiv in Berlin (այսուհետեւ՝ EZA Berlin). Նաեւ՝ „Lersius-Archiv Potsdam“ (այսուհետեւ՝ LAP), թ. 1221 (3):

³ Տե՛ս E. STIER, Zur Geschichte der Deutsch-Armenischen Gesellschaft (1914–1939), „Mitteilungsblatt der Deutsch-Armenischen Gesellschaft“, Nr. 5–6, Dezember 1939, էջ 9 (73):

պարզաբանումներ ներկայացնելով հարցի առնչությամբ, վկայակոչում է «ԱՄՆ-ում քրիստոնեական եկեղեցիների դաշնային խորհրդի» («Federal Council of the Churches of Christ in the USA») գործադիր հանձնախմբի (կոմիտե) 1921 թ. դեկտեմբերի 16-ին տարածած հայտարարությունը («Declaration of ideas and policy looking toward a warless world»): Նշյալ հայտարարության համաձայն՝ եկեղեցու խնդիրը չէ որոշել քաղաքական գործունեության այն ուղղություններն ու եղանակները, որոնց շնորհիվ քրիստոնյա քաղաքակիրթ ժողովուրդները զերծ կմնան պատերազմի մեջ կրկին ներքաշվելուց, սակայն եկեղեցին ունի իրավունք եւ պարտականություն սահմանելու միջազգային ոլորտում դիտարկվող բարոյական սկզբունքներն ու պնդելու, որ ամերիկյան օրենսդիրները եւ միջազգային հարաբերություններում ազգային շահերի պաշտպանությամբ հանդես եկողները աչալրջորեն հետեւեն այդ սկզբունքներին:

Սրան հետեւում էր ամերիկյան կառավարության քաղաքական նոր պարտականությունների վերաբերյալ պահանջը, ըստ որի՝ ԱՄՆ-ն, որպես համաշխարհային խաղաղության ձեւավորմանը մասնակից երկիր, պարտավոր էր անհապաղ միջոցներ ձեռնարկել Թուրքիայի տիրապետության ներքո գտնվող քրիստոնյաների անվտանգությունն ապահովելու ուղղությամբ⁴:

Ա. Մայսները մանրամասներ է հաղորդում գերմանա-բրիտանական համագործակցության արդյունքում ձեւավորված եւ միջազգային իրավունքի պաշտպանությամբ հանդես եկող «Միջեկեղեցական բարեկամության համաշխարհային խորհրդի»՝ 1922 թ. ամռանը Կոպենհագենում կայացած համաժողովի վերաբերյալ: Համաժողովի ընթացքում անգլիացի բանախոս Դիկենսը կոչ է արել օգտագործել եկեղեցու ազդեցությունը եւ հարկադրել մեծ տերություններին անհապաղ քայլեր ձեռնարկել Թուրքիայում քրիստոնյաների ծանր վիճակը մեղմելու ուղղությամբ: Այդ համաժողովում հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանությամբ հանդես է եկել Բազելի Ս. Պետրոս եկեղեցու հոգեւոր հովիվ ու եկեղեցու պատմության մասնագետ Պաուլ Բոհնիգերը (1852—1929 թթ.), առհասարակ պատերազմում կորուստներ կրած ժողովուրդների շահերի տեսանկյունից՝ Նոր Կտակարանի մասնագետ բեռլինցի Ադոլֆ Դայսմանը: Վերջինս եղել է «Գերմանիայի առաքելությունն Արեւելքում» (ԳԱԱ) կազմակերպության

⁴ Sön A. MEISSNER, Martin Rades „Christliche Welt“ und Armenien. Bausteine für eine internationale Ethik des Protestantismus, Band 22, Berlin, 2010, էջ 273—274:

հոգաբարձուների խորհրդի անդամ, Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ գործուն մասնակցություն է ունեցել վտանգված ժողովուրդների փրկության համար կազմակերպվող աշխատանքներին, նպաստել է, որ 1917 թ. Բեռլինի համալսարանի աստվածաբանության ֆակուլտետը Յոհաննես Լեփսիուսին շնորհի պատվավոր դոկտորի կոչում՝ հայ ժողովրդին մատուցած ծառայությունների համար⁵:

Հուլյն-թուրքական պատերազմի (1919–1922 թթ.) ավարտական փուլում՝ 1922 թ. սեպտեմբերի վերջին, երբ Թուրքիայում տեղի էր ունենում հուլյների եւ Մեծ եղեռնից մազապուրծ հայերի նախճիրը, Շվեյցարիայի ավետարանական Եկեղեցիների միության քարտուղարությունը եւրոպական ավետարանական Եկեղեցիներին հաղորդագրությամբ տեղեկացնում է, որ ամերիկյան ավետարանական Եկեղեցին որոշել է սեպտեմբերի 24-ին հանդես գալ Մերձավոր Արեւելքում հալածվող քրիստոնյաների համար միջնորդությամբ եւ կոչ է անում Եւրոպայում հոկտեմբերի 8-ին ցուցաբերել նույնպիսի նախաձեռնություն: Սակայն Գերմանիայի ավետարանական Եկեղեցիների հանձնաժողովը (այսուհետեւ՝ ԳԱԵՀ, գերմ.՝ „Der Deutsche Evangelische Kirchenausschuß“) չհետեւեց այդ առաջարկին՝ որպես հիմնավորում ներկայացնելով վերոհիշյալ հաղորդագրությունը հապաղումով ստանալու հանգամանքը⁶:

ԳՀՀ-ն 1922 թ. հոկտեմբերի 27-ին է. Շթիրի ստորագրությամբ ուղերձ հղեց ԳԱԵՀ-ին: Դժգոհություն հայտնելով Թուրքիայում քրիստոնյաների նկատմամբ իրականացվող «անըմբռնելի» գործողությունների դեմ՝ ընկերությունը խնդրում էր եկեղեցական հանձնաժողովին արտասահմանի ավետարանական կազմակերպությունների հետ միասին բողոքի ձայն բարձրացնել ի պաշտպանություն Թուրքիայում հալածվող քրիստոնյաների եւ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել՝ Թուրքերի սարսափելի գործողությունները կանխելու համար⁷:

ԳԱԵՀ-ի նախագահ Մյուլերը դեկտեմբերի 6-ի պատասխան նամակում նշել էր, որ նոյեմբերի 16–18-ը հրավիրված նիստերում իրենք լուրջ քննության են առել ԳՀՀ-ի դիմումն ու խիստ մտահոգ են Մերձավոր Արեւելքի քրիստոնյաների ծայրահեղ ծանր վիճակով: Ասվում է նաեւ՝

⁵ Տե՛ս անդ, էջ 274:

⁶ Տե՛ս „Die Niederschrift der Verhandlung des DEKA am 16. bis 18. November 1922 in Berlin“, LAP, թ. 2894 (2):

⁷ Տե՛ս անդ:

իրենք հանգել են այն եզրակացության, որ առայժմ անհրաժեշտ է ձեռն-պահ մնալ որեւէ նախաձեռնությունից, քանի որ պատերազմող կողմերը ներկա պահին դադարեցրել են ռազմական գործողությունները⁸:

Այս շրջանում ԳՀԸ-ն զգալիորեն ընդլայնեց իր տեղեկատվական գործունեությունը՝ հույս տածելով, որ հայ ժողովրդի նկատմամբ քեմալականների որդեգրած քաղաքականության դեմ «քաղաքակիրթ հանրության» բողոքը կստիպեր մեծ տերություններին անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել հետագա շարիքը կանխելու համար: Լայն ծավալ ստացան Հայաստանին վերաբերող հրապարակային դասախոսությունները: ԳՀԸ-ի վարչության անդամ Արմին Թ. Վեգները Հայկական հարցի վերաբերյալ զեկուլցներով հանդես եկավ Լայպցիգում եւ Հաագայում: Դասախոսությունների բովանդակությունն առավել պատկերավոր եւ ընկալելի դարձնելու նպատակով՝ ընկերության պատվերով ստեղծվեց Հայաստանին վերաբերող լուսանկարների հավաքածու: Զուգահեռաբար նկատելի քարոզչություն իրականացվեց գերմանական պարբերական մամուլի էջերում: Գերմանական դասագրքերը բովանդակում էին բացասական ու կեղծ տեղեկություններ հայ ժողովրդի վերաբերյալ, ուստի ԳՀԸ-ն ձեռնամուխ եղավ դրանց վերանայման աշխատանքների կազմակերպմանը՝ անճշտությունները շտկելու եւ իրականությունը ներկայացնելու համար դիմելով ոլորտի պատասխանատուներին⁹:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում քարոզչության բնագավառում ԳՀԸ-ի թերեւս ամենամեծ ձեռքբերումը կարելի է համարել «Թուրքիայում հայկական նոր սարսափների վերաբերյալ» վերնագրով հուշագրի հրապարակումը: Այստեղ, հավաստի աղբյուրների վկայակոչմամբ, փաստեր էին ներկայացվում Թուրքիայում փոքրամասնությունների «չարաբաստիկ հարցը» վերջնականապես լուծելու նպատակով քեմալականների կողմից հույների ու հայերի դեմ իրագործվող հանցագործությունների վերաբերյալ:

Փաստաթղթում նշվում է. «Դա համիդյան վարչակարգի բնաջնջման քաղաքականությունն է, որին հետեւեցին երիտթուրքերն Առաջին

⁸ S&u „Das Schreiben des DEKA an Stier vom 6. Dezember 1922“, LAP, №. 2894 (1):

⁹ S&u E. STIER, Zur Geschichte der Deutsch-Armenischen Gesellschaft (1914–1939), էջ 10 (74): 1923 թ. մայիսի 29-ին Մշակույթի ու հանրային կրթության նախարարությունը, պատասխանելով ԳՀԸ-ի ապրիլի 10-ի նամակին, առաջարկում է ընկերությանը «հայ ժողովրդի վերաբերյալ դասագրքերում տեղ գտած սխալ դատողությունները սրբագրելու համար դիմել անմիջապես դրանց խմբագիրներին ու հրատարակիչներին». տե՛ս „Das Schreiben des Ministeriums des Kultus und Öffentlichen Unterrichts an die DAG vom 29. Mai 1923“, LAP, №. 2903:

աշխարհամարտի ժամանակ (1915 թ.)՝ ձեռնամուխ լինելով աքսորի կազմակերպմանը, եւ որն այսօր ընդօրինակել են քեմալականները՝ ոգեւորվելով այն իրողութիւնից, որ այդ երկրում (Թուրքիայում.— Հ. Ս.) քրիստոնյաների դեմ իրագործված մեծ ոճրագործութիւնները ցայսօր մնացել են անպատիժ»¹⁰։ Ահա եւ առաջ էր քաշվում հարցադրում, թե ինչ են անում մեծ տերութիւնները, որոնք պարտավորութիւն են ստանձնել փոքրամասնութիւններին սպառնացող բնաջնջման վտանգը կանխելու համար միջոցներ ձեռնարկել։ Հուշագրում ասվում է. «Ասում են՝ Անգլիան առաջարկել է Ֆրանսիային, Իտալիային ու ԱՄՆ-ին հանձնաժողով ուղարկել Անատոլիա՝ կոտորածների չափերն ուսումնասիրելու համար.... 1895 թ. «կատակերգութիւնը» կրկնվում է, երբ Աբգուլ Համիդի սարսափելի ջարդերից հետո երեք մեծ տերութիւն՝ Ռուսաստանը, Անգլիան ու Ֆրանսիան, Թուրքիա ուղարկեցին հետազոտող հանձնաժողով, բայց դա ամենեւին չխանգարեց սուլթանին կոտորածները շարունակել ամենադաժան եղանակներով։ Այժմ Անգլիայի՝ անգամ այդ չնչին առաջարկութեան դեմ Ֆրանսիան առարկութիւններ ունի.... Ֆրանսիան, որ «Արեւելքի քրիստոնյաների պաշտպանի» դիմակի տակ երբեք չի դադարել այդ ժողովուրդների իրավունքները զոհաբերել իր շահերին։ Այսպիսով՝ Անատոլիայի հայերի վերջին բեկորներին սպառնացող բնաջնջման վտանգը տերութիւնների մեղքով է»¹¹։ ԳՀԸ-ն, դիմելով քաղաքակիրթ հանրութեանը, կոչ էր անում բողոքի ձայն բարձրացնել Թուրքիայում տեղի ունեցող ոճրագործութիւնների դեմ, քանի որ միայն միահամուռ դժգոհութիւնը կարող էր ստիպել մեծ տերութիւններին արդյունավետ միջոցներ ձեռնարկել նախապես ծրագրված ողբերգութիւնները կանխելու համար¹²։

1922 թ. նոյեմբերի 20-ից Շվեյցարիայի Լոզան քաղաքում իր աշխատանքներն էր սկսել Մերձավոր Արեւելքի հարցերով զբաղվող միջազգային համաժողովը։ Այնտեղ, ի թիվս այլ խնդիրների, քննարկվեց նաեւ Հայկական հարցը։ Այս առնչությամբ է. Շթիրը գրել է. «Դա իսկական ողբերգութիւն էր...»¹³։

Ինչպես գիտենք, Սեւրի պայմանագրով Արեւմտյան Հայաստանում պետք է ազատութիւն ստանար էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի ու Բիթլիսի

¹⁰ Տէս „Denkschrift über die neuen Armeniengreuel in der Türkei“, EZA Berlin:

¹¹ Տէս անդ։

¹² Տէս անդ։

¹³ Տէս E. STIER, Zur Geschichte der Deutsch-Armenischen Gesellschaft (1914—1939), էջ 9 (73):

նահանգներից առանձնացված մոտ 90 000 քառ. կմ մի տարածք, որը պետք է միանար արդեն իրեն անկախ հռչակած Հայաստանի Հանրապետությանը: Արդյունքում հայկական անկախ պետության ընդհանուր տարածքը կազմելու էր 161 370 քառ. կմ¹⁴:

Սեւրի հաշտության պայմանագրի դրույթները, սակայն, աշխարհաքաղաքական ուժերի վերաձեւման պայմաններում, ինչպես հայտնի է, չիրականացվեցին: Հայկական հարցի մի շարք քննարկումներից հետո՝ 1921 թ. մարտի 12-ին, Անգլիան ու Ֆրանսիան, Թուրքիայի պնդմամբ պայմանագիրը վերանայելով, ընդունեցին մի նոր բանաձեւ՝ այսպես կոչված «Լոնդոնյան արձանագրությունը», ըստ որի՝ Հայկական լեռնաշխարհը մնում էր Թուրքիային, իսկ հայերին «ազատ ու անկախ Հայաստանի» փոխարեն նախատեսվում էր տրամադրել Թուրքիայի արեւելյան սահմանագծի վրա որոշակի ինքնավարություն ունեցող «Ազգային օջախ», որի սահմանները պետք է որոշեր Ազգերի լիգայի կազմած հանձնաժողովը¹⁵:

1922 թ. նոյեմբերին ժնեւում գործող «Հայասերների միջազգային լիգա»-ն¹⁶ («Ligue Internationale Philarmeniennne»), ընդունված որոշումների իրականացումը հնարավոր դարձնելու հույսով, դիմեց Ազգերի լիգային:

¹⁴ Տե՛ս A. HAYRUNI, Johannes Lepsius nach dem Weltkrieg, Teil 4, „Armenisch—Deutsche Korrespondenz“ (ADK), №173, Jg. 2016, Heft 4, էջ 42:

¹⁵ Տե՛ս Ա. ՀԱՅՐՈՒՆԻ, Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը, Երեւան, 2002, էջ 364—365:

¹⁶ «Հայասերների միջազգային լիգա»-ի ստեղծման նախագիծը կազմել էր Յոհաննես Լեփսիուսն իր հոլանդական «աքսորի» ընթացքում (1916 թ. հուլիս — 1918 թ. նոյեմբեր): Նա կարողացավ այդ ծրագիրը կյանքի կոչել իր վաղեմի գործընկեր դանուհի Կարեն Յեպպեի միջնորդությամբ: 1920 թ. սեպտեմբերի 10/11-ին ժնեւում տեղի ունեցավ այդ լիգայի հիմնադիր ժողովը (տե՛ս E. STIER, Geschäftsbericht der Deutsch-Armenischen Gesellschaft über das Jahr 1920, gestattet auf der Generalversammlung am 28. Mai 1921, unpagiert, EZA Berlin. Նաե՛ւ LAP, №1221), որի ժամանակ սահմանվեց գործունեության նպատակը, այն է՝ նպաստել եւրոպական տերությունների քաղաքական ու տնտեսական մրցակցության պատճառով կամ Եւրոպայի ու Ամերիկայի տված խոստումները չկատարելու հետեւանքով հայ ժողովրդի կրած վնասների հատուցմանը. տե՛ս A. MEISSNER, նշվ աշխ., էջ 272: «Հայասերների միջազգային լիգա»-ի հիմնադիր անդամները Յոհաննես Լեփսիուսի մերձավոր շրջապատից էին (տե՛ս G. HERMANN, Die „armenischen Reformen“ im Osmanischen Reich, Johannes Lepsius und die Gründung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, 75 Jahre Deutsch-Armenische Gesellschaft. Festschrift, hg. von der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, Mainz, 1989, էջ 59): Հայասերների լիգայի հանձնախմբի 60 տեղից 6-ը նախատեսված էր գերմանացի անդամների համար (տե՛ս E. STIER, Geschäftsbericht der Deutsch-Armenischen Gesellschaft über das Jahr 1920..., EZA Berlin): Հայասերների լիգայի անդամների վերաբերյալ առավել մանրամասն տեղեկություններ տե՛ս „Das Brief von Lepsius an Leopold Favre vom 1. November 1920“, LAP, թ. 2233: Յոհաննես Լեփսիուսը միակ գերմանացին էր, որ դարձավ նշյալ միութւյան անդամ (տե՛ս „Deutschland, Armenien und die Türkei 1895—1925“. Dokumente und Zeitschriften des Dr. Johannes Lepsius Archivs an der Martin Luther Universität Halle, Wittenberg, Teil 3: Thematisches Lexikon zu Personen, Institutionen, Orten, Ereignissen, verfasst und zusammengestellt von H. GOLTZ und A. MEISSNER, München, 2004, էջ 314, 322):

Հայասերների լիզայի նախաձեռնությունը միացավ նաեւ ԳՀԸ-ն, որի նախագահ Յոհաննես Լեփսիուսը համոզված էր, որ վարչատարածքային նման միավորի ստեղծումն ու գոյատևումը անիրատեսական եւ անիրագործելի են, քանզի նախ Թուրքիան տեղի չէր տա, ապա նաեւ՝ եթե հայերը փորձեին նվաճել իրենց «Ազգային օջախ»-ը, Անտանտը, անկասկած, դա կհամարեր խաղաղության ոտնահարում: Այնուամենայնիվ, Յոհաննես Լեփսիուսը Հայկական հարցի առնչությամբ հայեցողական կեցվածք չէր որդեգրել, այլ գործադրում էր բոլոր ջանքերը՝ անհավանական իսկ հնարավոր դարձնելու եւ ընդունված որոշումների իրականացմանը հասնելու համար¹⁷:

Հատկանշական է, որ համաժողովի նախօրյակին՝ 1922 թ. նոյեմբերի 10-ին, Յոհաննես Լեփսիուսը ԳՀԸ-ի կողմից շրջաբերական ուղարկեց Գերմանիայի նշանավոր մտավորականներին: Հայտնելով «Հայկական ազգային օջախ»-ի ստեղծման համար Լոզանի համաժողովին (կոնֆերանսին) կոչով դիմելու իրենց մտադրության մասին՝ նա հորդորում էր վերջիններիս աջակցել այդ նախաձեռնությունը¹⁸:

Բավականին ընդարձակ կոչը, որի հիմքում ընկած էր «Հայասերների միջազգային լիզա»-ի՝ Ազգերի լիգային հղված դիմումի բնագիրը¹⁹, ներկայացնում էր աշխարհի տարբեր անկյուններում ապաստանած տասնյակ հազարավոր հայ որբերի ու այրիների թշվառ վիճակը, ընդգծում, որ աշխարհով մեկ սփռված լինելով հանդերձ՝ նրանք, այնուամենայնիվ, ապրում են վերամիավորման հույսով, ձեռք պարզում բոլոր նրանց, ովքեր ի վիճակի են այդ հարցում օգնել: Փաստաթղթում նշվում էր. «Նրանք այլեւս չեն կարող տանել տառապանքների բեռը, իսկ մենք այլեւս չենք կարող տանել լուծված բեռը.... Խղճի ու սրտի ձայնն արթնացել է: Առաջնորդվելով իրավունքի տարրական չափորոշիչներով ու քրիստոնեության գլխավոր՝ մերձավորին սիրելու պատգամով՝ բարձրացնում ենք մեր ձայնը խաղաղության համաժողովում, որի պատասխանատու խնդիրն է Արեւելքում խաղաղության հաստատումը: Այս վճռորոշ պահին, երբ ողջ ազգի գոյությունը վտանգված է, նյութական, քաղաքական շահերից բխող եսասիրությունը որեւէ գնով չպետք է խեղդի մեր ձայնը.... Այն, ինչ մենք պահանջում ենք հայերի համար, մի անկախ «Ազգային օջախ» է, որի անվիճելի իրավունքն այս հին

¹⁷ Տե՛ս Ա. ՀԱՅՐՈՒՆԻ, Մեծ եղեռնը եւ Հայկական հարցը Յոհաննես Լեփսիուսի հետպատերազմյան հրապարակախոսության մեջ, «Հայկական բանակ», թ. 1–2, 2015, էջ 218–219:

¹⁸ Տե՛ս „Das Rundschreiben des Vorstands der Deutsch-Armenischen Gesellschaft vom 10. November 1922“, EZA Berlin. նաեւ՝ LAP, թ. 15462:

¹⁹ Տե՛ս անդ:

քրիստոնյա ժողովուրդն ունի ներկայումս առավել, քան երբեւէ.... Այս պահից ի վեր Սեւրի խաղաղությունից ունեցած մեծ ակնկալիքներից «Ազգային օջախ»-ի ստեղծումը մնում է փրկության միակ ու վերջին հույսը 500 000—600 000 հայերի, որոնք Մերձավոր Արեւելքում, Բալկաններում, Սիրիայում, Եգիպտոսում, Կիպրոսում, Հունաստանում եւ այլուր շարունակում են իրենց անտուն ու անհայրենիք գոյությունը ձգել: Այդ «Ազգային օջախ»-ն անփոխարինելի է նաեւ հարյուր հազարավոր որբերի համար, որոնցից 150 հազարը ցայսօր ժամանակավորապես գտնվում է եւրոպական ու ամերիկյան օգնության հանձնախմբերի վերահսկողության ու պատասխանատվության ներքո, եւ որոնք խաղաղության հաստատումից հետո իրենց խնամքն ու դաստիարակությունը կստանան նոր հայրենիքում»²⁰:

Կոչի հեղինակների համոզմամբ՝ «Ազգային օջախ»-ի ստեղծումը հայկական խնդրի լուծման միակ հնարավոր միջոցն էր: Միայն այդ կերպ կարելի էր նպաստել Արեւելքի քաղաքական եւ տնտեսական համակարգերում առկա խնդիրների լուծմանն ու հանդարտեցնել զրգուլած հույզերը, միայն այդպես թուրքերի ու հայերի շահերը կհամընկնեին, եւ այդ երկու՝ «դարեր շարունակ կողք կողքի ապրած ու միմյանց փոխկապակցված ժողովուրդների միջև» կստեղծվեր խաղաղ գոյակցության հնարավորություն²¹:

Փաստաթղթում նշվում է նաեւ. «Վշտակցելով Արեւելքի ոչ միայն քրիստոնյա, այլ նաեւ մահմեդական բնակչության տառապանքներին՝ ակնկալում ենք, որ կեղեքումներին, հետապնդումներին ու ճնշմանը, որ կողմից էլ դրանք լինեն, այսուհետեւ վերջ կտրվի: Եւ մեր ձայնը միացնում ենք բոլոր ազգերի՝ հայերի բարեկամների ձայնին՝ պահանջելով օգնել հայ ժողովրդին իրացնելու իր իրավունքը.... Այսպիսով՝ արդարության ու մարդասիրության անունից եւ ի շահ Արեւելքում կայուն խաղաղության հաստատման՝ պահանջում ենք, որ պահպանելով հայերին տրված խոստումը՝ նրանց համար ստեղծվի անկախ «Ազգային օջախ»: Այս սուրբ ցանկությունից ոգեշնչված՝ համարձակորեն դիմում ենք խաղաղության համաժողովին»²²:

«Ազգային օջախ»-ի ստեղծմանը հասնելու հույսով՝ Լոզանի համաժողովին ուղերձով դիմել էին նաեւ Հռոմի պապը, Շվեյցարիայի բարեփոխված Եկեղեցին, Ֆրանսիայի բողոքականների համադաշնությունը,

²⁰ Տե՛ս „Aufruf an die Friedenskonferenz zu Lausanne!“, EZA Berlin:

²¹ Տե՛ս անդ:

²² Տե՛ս անդ:

Ֆրանսիայի ու Էլզաս-Լոթարինգիայի բարեփոխված եւ լյութերական Եկեղեցիները, Բելգիայի բողոքական Եկեղեցին, բազմաթիվ նշանավոր հոգեւորականներ Հոլանդիայից, Դանիայի եպիսկոպոսները, Նորվեգիայի, Ֆինլանդիայի, Չեխոսլովակիայի ու Ավստրիայի հոգեւոր համայնքները, ինչպես նաեւ՝ ԱՄՆ-ում «Քրիստոնեական Եկեղեցիների դաշնությունը»²³։

ԳՀԸ-ի կողմը, որը ստորագրել էին 200-ից ավելի հեղինակավոր եկեղեցականներ, մշակութային ու քաղաքական գործիչներ, 1922 թ. նոյեմբերի 15-ին Բեռլինից ուղարկվեց Լոզանի խաղաղության համաժողովին²⁴։

«Հայկական ազգային օջախ»-ի ստեղծման հետ կապված հույսերը չարդարացան։ Լոզանի համաժողովում սեփական շահերով առաջնորդվող դաշնակից տերությունները հրաժարվեցին հայերին տրված իրենց խոստումից՝ խնդրի լուծումը համարելով Թուրքիայի բարոյական պարտականությունը։ Այսպիսով՝ տասնամյակներ ի վեր շահարկումների առարկա դարձած Հայկական հարցը դուրս եկավ մեծ տերությունների քաղաքական օրակարգից, եւ դրա լուծումը, ինչպես է. Շթիրն է գրում, «թողնվեց Թուրքիայի բարի կամքին»²⁵։

Յոհաննես Լեփսիուսը Հայկական հարցի այդ տխրահռչակ «լուծման» վերաբերյալ իր նկատառումներում, ծաղրով ներկայացնելով հայ ժողովրդի հովանավորությունն ստանձնած մեծ տերությունների խոսքի ու գործի հակասությունը, 1895—1923 թթ. նրանց վարած քաղաքականությունը բնութագրել է որպես ութերորդ խաչակրաց արշավանք, որի կարգախոսն Արեւելքի քրիստոնյաների պաշտպանությունն էր, սակայն իրական նպատակը «նավթահանքերի ու քարածխի պաշարների ազատագրումն էր»։ Ուստի զարմանալի չէր, որ հայ ժողովրդի շահերի այդօրինակ պաշտպանությունը շարունակ հանգեցնում էր մի գործընթացի, որն իր հանգուցալուծումն ստացավ աքսորի անապատներում ու Լոզանում։ Յոհաննես Լեփսիուսի գնահատմամբ՝ Անտանտի երկրների կառավարությունների համար հավերժական խայտառակություն էր մնալու այն, որ նրանք, իրենց պատժամիջոցներով ու վերահսկիչ հանձնաժողովներով քրիստոնյա Գերմանիայի հետ վարվելով «թուրքաբար», պարտված Թուրքիային թույլ տվեցին աքսորը, զանգվածային կոտորածներն ու ոճրագործությունները շարունակել այնքան, մինչեւ, ի վերջո, Անտանտի հավանությամբ քեմալականները բնաջնջեցին

²³ Տե՛ս A. MEISSNER, նշ. աշխ., էջ 275։

²⁴ Տե՛ս անդ։

²⁵ Տե՛ս E. STIER, Zur Geschichte der Deutsch-Armenischen Gesellschaft (1914—1939), էջ 10 (74)։

Փոքր Ասիայի քրիստոնյա բնակչությանը: Յոհաննես Լեփսիուսի կարծիքով՝ Թուրքիան, այնուամենայնիվ, իր հայահալած քաղաքականությամբ դատապարտվեց տնտեսական փլուզման, քանի որ նրա տնտեսության հիմնական «լուծը» կրում էին հայերը: Ավելին՝ Հայկական հարցը Լոզանում ոչ թե վերացվել, այլ միայն հետաձգվել էր, եւ Թուրքիան չկարողացավ օգտագործել այդ հարցից նվազագույն կորուստներով մեկընդմիջտ ազատվելու պատմական հնարավորությունը: Քանի դեռ Հայկական հարցը լուծված չէր, այն շարունակ, ինչպես դամոկլյան սուր, ճոճվելու էր Թուրքիայի գլխավերելում²⁶:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ Գերմանիայում մոլեգնող տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում ԳՀԸ-ն մեծ վճռականությամբ աշխատանքներ էր տանում գերմանա-հայկական մշակութային կապերի ամրապնդման ուղղությամբ, նաեւ գործադրում էր բոլոր ջանքերն ի նպաստ ցեղասպանությունը վերապրած հայերի փրկության, նրանց ազգային իդեերի իրականացման համար: Այլ խնդիր է, որ մեծ տերությունները, հայության հանդեպ տասնամյակներ ի վեր իրականացվող քաղաքականությունից չշեղվելով, իրենց խոստումը կատարելու մտադրություն չունենին:

РЕЗЮМЕ

В статье на основе исключительно немецких первоисточников представлена деятельность Немецко-армянского общества, направленная на благо армян в 1921—22 гг. В частности, рассматриваются призывы общества Лозанскому конференции к оказанию поддержки для создания «Армянского национального очага» в Западной Армении, к организации возвращения изгнанных армян.

SUMMARY

The article presents the pro-Armenian activities of the German-Armenian Society from 1921 to 1922 exclusively on the basis of German sources. In particular, the calls of the society to the Lausanne conference to provide support for the creation of an "Armenian national hearth" in Western Armenia, for the organization of the return of the exiled Armenians are considered.

²⁶ S. J. LEPSIUS, Die Lage in Armenien, "Der Orient", 1923, էջ 18—19. Ա. ՀԱՅՐՈՒՆԻ, Մեծ եղեռնը եւ Հայկական հարցը..., էջ 220—221: